

Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Køn og krænkelse

Om politisk vold mod kvinder

Agger, Inger

DOI (link to publication from Publisher):
[10.5278/freia.14142470](https://doi.org/10.5278/freia.14142470)

Publication date:
1992

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Agger, I. (1992). *Køn og krænkelse: Om politisk vold mod kvinder*. Institut fir Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet. FREIA's tekstserie Nr. 6 <https://doi.org/10.5278/freia.14142470>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Inger Agger

Køn og krænkelse

- om politisk vold mod kvinder

FREIA

*Center for Kvindeforskning i Aalborg
Institut for Samfundsudvikling og Planlægning
Aalborg Universitetscenter
Fibigerstræde 2
9220 Aalborg Ø.
Tlf.: +45 98-158522 Fax.: +45 98-153298*

Tekst
April 1992

6

Inger Agger:
Køn og krænkelse
- om politisk vold mod kvinder

Tekst udgivet af
FREIA, Center for Kvindeforskning
Institut for Samfundsudvikling og Planlægning
Aalborg Universitetscenter
Fibigerstræde 2
9220 Aalborg Ø
tlf. 98-158522

Tryk: Kopicentralen AUC, 1992

ISSN: 0907-2079

FREIA's tekstserie indeholder foreløbige arbejdstekster, papers til konferencer og seminarer, projektbeskrivelser, foredragsmanuskripter, kapitler fra bøger mv. lavet af forskere med tilknytning til FREIA eller forskere, som har besøgt centret. Formålet med tekstserien er at udbrede kendskabet til FREIA's aktiviteter både internt og eksternt. Teksterne kan bestilles ved Institut for Samfundsudvikling og Planlægning, tlf. 98-158522 lokal 2452.

Forord

Følgende tekst er en Ph.D. forelæsning afholdt den 17. marts 1992 på Institut for Kultursociologi, Københavns Universitet.

Inger Agger, april 1992

Velkommen til denne dags offentlige handling, som betegner afslutningen af et tre-årigt forskningssprojekt, støttet af Statens sundhedsvidenskabelige Forskningsråd. Projektets officielle titel er "en undersøgelse af latinamerikanske og mellemøstlige flygtningekvindes opfattelse af egen seksuelle identitet". Jeg opfatter her begrebet sexuel identitet i dets videste betydning som forhold til f.eks. egen kvindelighed, til krop, til børn og til mand.

Formålet var gennem denne undersøgelse at opnå en bedre forståelse af dynamikken i det seksuelle traume, som en flygtningekvinde kan have lidt i sit hjemland og under flugt, og dermed også medvirke til at udvikle transkulturelle helingsstrategier i forhold til et sådant traume, når kvinden befinder sig i exil her hos os.

Som overordnede perspektiver på denne undersøgelse har jeg valgt et menneskerettighedsperspektiv, et kønsperspektiv og et helingsperspektiv. Dette betyder, at jeg f.eks. ikke udgår fra hverken et minoritetsperspektiv, et etnicitetsperspektiv eller et integrationsperspektiv.

Ved at anlægge et *menneskerettighedsperspektiv* fremfor eksempelvis et *minoritetsperspektiv* fremhæver jeg således det trans-nationale eller det transkulturelle. For jeg ser menneskerettighedskrænkelser som et internationalt fænomen, der udøves på tværs af landegrænser og kulturer - selvom de ganske vist udøves i lokale variationer. Menneskerettighedsperspektivet flytter således focus fra en national eller kulturel majoritets-minoritetskonflikt til et spørgsmål om, hvordan en given gruppes menneskelige rettigheder bliver krænket. I dette perspektiv ligger der en implicit antagelse om at flygtninge og andre minoriteter har de samme fundamentale menneskelige rettigheder som majoritets-gruppen i exillandet f.eks.

Ved at anlægge et *kønsperspektiv* fremfor eksempelvis et *etnicitetsperspektiv* fremhæver jeg det almene i kvindens magtposition over det meste af verden, en position som af antropologen Edwin Ardener (1989) er blevet beskrevet som en tavshedens og en usynlighedens position - en position, der kommer til udtryk på forskellige måder og med forskellig kraft indenfor forskellige mandsdominerede kulturer.

Ved at anlægge et *helingsperspektiv* fremfor et *integrationsperspektiv* så fremhæver jeg almene elementer i terapeutiske ritualer over det meste af verden - en almenhed, som overhovedet gør det muligt at tale om transkulturelle terapeutiske strategier. Ud fra dette perspektiv bliver det således ikke til et spørgsmål om, hvordan vi skal "behandle" *dem*, for at de kan blive bedre integrerede i vores samfund, men derimod hvordan vi - dvs. exillandets forskere og terapeuter - kunne støtte en helingsproces, hvis en sådan støtte ønskes.

De hovedspørgsspørgsmål jeg har stillet er derfor ud fra mine valgte perspektiver følgende:

- 1) Hvilke menneskerettighedskrænkelser har kvinderne været udsat for? Hvordan er krænkelserne forgået? Hvordan har kvinderne oplevet disse krænkelser og hvordan påvirker det deres liv nu?
- 2) Hvilken sammenhæng er der mellem køn og krænkelse? Hvordan foregår forfølgelsen af politisk aktive kvinder? Hvilken sammenhæng er der mellem denne form for forfølgelse og den omgivende samfundsstruktur? Hvordan påvirker denne form for forfølgelse kvindens seksuelle identitet?

3) Hvordan kan det seksuelle traume forstås? Hvilke identitetskonflikter kan det medføre? På hvilke områder befinder kvindernes sårbarhed og styrke sig? Hvilke terapeutiske strategier kunne vi udlede heraf?

Jeg vil idag gennemgå elementer i min forskningsproces, hvor jeg vil forsøge at belyse nogle af de spørgsmål, jeg lige har nævnt. I denne gennemgang vil jeg lægge hovedvægten på min proces, men jeg vil undervejs opsummere nogle af de vigtigste resultater, jeg er kommet til. Disse resultater er løbende blevet publiceret i en række skriftlige arbejder, hvoraf en rapport, fem artikler, et bogkapiel og en bog og er blevet indleveret til det samfundsvidenskabelige fakultet som Ph.D. afhandling i kultursociologi.

Jeg begyndte med at forsøge at danne mig et overblik over de statistiske oplysninger, der fandtes om flygtningekvinder i Danmark. Jeg undersøgte offentlige registre og private hjælpeorganisationers registre for derved at danne mig et billede af, hvordan latinamerikaniske og mellemøstlige flygtningekvindes situation så ud fra denne vinkel i sommeren 1988, hvor jeg foretog dataindsamlingen.

Jeg fandt, at der var et meget sparsomt materiale om flygtningekvinder - at de som gruppe var usynlige i de fleste statistiske oplysninger. Der var oplysninger om flygtninge, men ikke mange om flygtningekvinder, som sådan. Det var vanskeligt at anslå deres nøjagtige antal, fordi de efter overgangen fra Dansk Flygtningehjælps regi ikke længere figurerede i registrene som flygtninge, men derimod som udenlandske statsborger. Hvis de derudover havde fået dansk statsborgerskab, så forsvandt de helt ud af statistikken. Men på grundlag af de tilgængelige registre, så anslog jeg - og det kunne kun være et skøn - at der i sommeren 1988 fandtes godt 2000 flygtningekvinder fra Mellemøsten og godt 700 fra latinamerika (Agger, 1988).

Jeg havde valgt disse to grupper af flygtninge, fordi den mellemøstlige gruppe repræsenterede en hastigt voksende ny gruppe af flygtninge, og den latinamerikanske repræsenterede en gruppe af "gamle" flygtninge, der for de fleste vedkommende var ankommet i 70'erne og begyndelsen af 80'erne. Det fælles for de to grupper er, imidlertid, at mange blandt dem har været udsat for extreme former for politisk vold som f.eks. fængsling og tortur, og derfor må antages at have særlige behov for terapeutisk støtte.

Min registerundersøgelse viste bl.a. også at den mellemøstlige flygtningegruppe igennem de sidste to år i tiltagende grad var kommet til at bestå af kvinder og børn. Tidligere bestod denne gruppe hovedsageligt af unge mænd. I 1988 udgjorde kvinderne omkring en femtedel og børnene omkring en trediedel af den samlede flygtningegruppe fra Mellemøsten. Antallet af latinamerikanske flygtninge lå nogenlunde konstant gennem de senere år, men i denne gruppe var der - forbavsende nok - en større andel af kvinder end af mænd.

I en udvalgt forstadskommune fik jeg (absolut som en gunstbevilling) mulighed for at få data om kommunens population af iranske kvinder. Det viste sig, at de fleste var yngre, gifte og med børn. De fleste havde studentereksamen og talte nogenlunde godt dansk. Halvdelen havde erhvervskompetance i hjemlandet og halvdelen var under uddannelse. Men næsten ingen havde arbejde i Danmark. Indenfor den samme iranske gruppe havde godt halvdelen i følge socialvæsenet svære ægteskabelige problemer og en trediedel havde svære problemer i forhold til deres børn.

Fra registre i behandlingsinstitutioner, Dansk Røde Kors og Dansk Flygtningehjælp fandt jeg, at den mellemøstlige gruppe som helhed var mere belastet end andre flygtningegrupper - specielt med traumer efter

fængsling og tortur, indlæringsbesvær og fysisk og psykisk sygdom. Det var dog kun et lille antal, der var blevet henvist til behandling i specialiserede flygtningebehandlingsinstitutioner eller til psykolog eller psykiater.

Men hvis vi så på sammensætningen af de, der blev henvist til behandlingsinstitutionerne, så havde billedet ændret sig indenfor de sidste år. Hvor det tidligere hovedsageligt var latinamerikanere, der blev henvist, så var langt den største gruppe af henviste nu fra Mellemøsten. En stor andel af de henviste havde været udsatte for tortur. Blandt de henviste var knap en femtedel kvinder, hvoraf en stor del var enlige.

Undersøgelsen som helhed synes at pege i retning af et udækket behov for terapeutisk støtte til flygtninge i almindelighed og til flygtninge fra Mellemøsten i særdeleshed. I forhold til flygtningekvinderne kunne undersøgelsen tyde på, at de havde behov for særlig støtte omkring kriser i forhold til børn og mand. Men undersøgelsen afdækkede først og fremmest en fatal mangel på oplysninger om flygtningekvindernes situation og koordinering af oplysningerne i de forskellige registre - foruden en stor portion mistillid fra de offentlige myndigheder side overfor den forsker, der vil have indblik i deres registre. Det var magtpåliggende for de offentlige instanser at beskytte flygtningene overfor *forskningen*.

Efter at have dannet mig dette billede af situationen, som den så ud på det kvantitative plan - gennem registrenes oplysninger, så var det naturligvis vigtigt også at danne sig et billede af, hvordan situation så ud på det kvalitative plan - dvs. gå ud i felten og møde flygtningekvinder fra Mellemøsten og Latinamerika. Men inden jeg påbegyndte dette

feltarbejde gjorde jeg mig nogle teoretiske overvejelser i en række artikler.

Mine første overvejelser drejede sig, om hvilken metode jeg ville anvende under mit feltarbejde (Agger, 1989a). Michel Foucault (1973) taler om den distancerende kliniske undersøgelse, hvor - som han udtrykker det - det observerende blik afstår fra at intervenere: det er tavst og ubevægeligt. I denne form for undersøgelse, hvor forskeren forsøger at fremtræde som "neutral" kan hans eller hendes "vilje til viden" (Foucault, 1978) blive til endnu en magtstrategi i undertrykkelsen.

Filosoffen Uffe Juul Jensen (1991) fremhæver i stedet princippet om det kollektive ansvar for den svage ("svag" er måske et ubehageligt udtryk, men hvordan skal vi ellers udtrykke forholdet i en magtrelation?). Princippet om det kollektive ansvar bygger på den opfattelse, at mennesker ikke er isolerede og ensomme væsener. At mennesker er afhængige af hinanden, af grupper og af samfundet. Men med afhængigheden følger også et ansvar for den svage, som indenfor forskningsområdet kunne bestå i at undersøge og kortlægge hendes situation. I dette ansvar ligger der derfor også en moralsk stillingtagen til, på hvis side man er som forsker f.eks.

Der ligger i dette princip den samme holdning, som af den chilenske psykiater Eugenia Weinstein og hendes kolleger (1987) bliver formuleret som princippet om etisk ikke-neutralitet. I mødet med menneskerettighedskrænkelser må forskeren eller terapeuten have en holdning, som tydeligt markerer på hvis side, hun står. Dette er en forudsætning for at der overhovedet kan opstå den tillid.

Udfra dette princip måtte min forskningsmetode være solidarisk og ikke-neutral i forhold til denne gruppe af kvinder, der havde været udsat for politisk vold og krænkelse af deres fundamentale menneskelige rettigheder. Men ligesom etisk ikke-neutralitet i terapi godt kan praktiseres samtidig med at terapeuten bruger sin bedste professionelle viden, så kan etisk ikke-neutralitet i forskning godt praktiseres samtidig med at forskeren bruger sin bedste viden om videnskabelig teori og metode.

Indenfor samfundsforskning har brugen af livshistorien som feltarbejdsmetode vundet tiltagende udbredelse. Men en livshistorie fortælles altid til en anden, hvad enten det er til en forsker, til en terapeut eller til en ven. Livshistoriens formulering sker derfor altid indenfor en bestemt kontekst, hvori relationen til lytteren er et afgørende moment i dens udformning (Hankiss, 1981; Patai, 1988). Og udfra princippet om etisk ikke-neutralitet vil lytterens holdning på dette punkt få stor betydning både for det indsamlede materiale og for de mennesker, der fortæller deres historie. I mit møde med flygtningekvinderne ville det derfor være betydningsfuldt om jeg var en tavs og ubevægelig observator, der afstod fra at intervenere, eller om jeg var en aktiv, solidarisk og empatisk lytter. Men hvordan kunne jeg forholde mig aktivt, solidarisk og empatisk i interview-situationen?

Fra min deltagelse i kvindebevægelsen (Agger, 1977) og fra mit tidligere arbejde som terapeut for politiske flygtninge kendte jeg brugen af vidnesbyrd. Fra mit kendskab til den chilenske menneskerettighedsbevægelses arbejde, vidste jeg desuden, at vidnesbyrdet indgik som en integreret del af det terapeutiske arbejde.

Jeg valgte derfor at forsøge at bruge vidnesbyrdet som forskningsmetode - eller vi kunne også kalde det for "det livshistoriske vidnes-

byrd", fordi jeg derved ville anbringe mig i et etisk-ikke neutralt og aktivt forhold til den politiske vold, som kvinderne havde været udsat for. Om dette lykkedes ville selvfølgelig afhænge af, om de kvinder jeg mødte under feltarbejdet, ville deltage i et sådant vidnesbyrd.

Ved at bruge denne metode ville interviewet ikke kun foregå på grund af forskerens "vilje til viden" for at bruge Foucaults udtryk, men for at omverdenen skulle vide om, få at vide om uretfærdigheden. I denne tilgang ligger der ydermere en udviskning af grænserne mellem interviewproces og terapeutisk proces, idet en sådan omdefinering af den traumatiske historie i sig selv kan have en helende effekt (Polkinghorne, 1988). Den private lidelse kan ideelt set blive til politisk værdighed. Denne terapeutiske del af brugen af vidnesbyrd analyserede jeg nærmere i en følgende artikel, som jeg skrev i samarbejde med Søren Buus Jensen (Agger & Jensen, 1990).

Vi så her brugen af vidnesbyrd som en almen del af helingsritualer blandt mange folkeslag i verden. Vidnesbyrdet om det indre, onde fortælles til de andre, hvorved man rituelt kunne rense sig for det. Vidnesbyrdet har derfor et catharsisk, rituelt moment. Men derudover har vidnesbyrdet også en meningsgivende funktion, hvorved det omdefineres. Det er gang på gang blevet fremhævet af Victor Frankl (1984) og Bruno Bettelheim (1970), hvor vigtigt den politiske bevidsthed var for overlevelsen i de tyske koncentrationslejre, fordi denne bevidsthed gav mening til lidelsen. I deres efterfølgende vidnesbyrd om opholdet i lejrene gav de yderlige mening til traumet både på det personligt catharsiske plan ved at fortælle deres historie. Men de gav også mening til traumet på det politiske plan, fordi offentliggørelsen af deres vidnesbyrd kunne hjælpe andre, der havde været i den samme situation, samtidig med at det blev til en anklage mod og en dokumentation af de krænkelser, der var foregået.

Vi fandt således også vidnesbyrdet anvendeligt som transkulturel terapeutisk metode, fordi dets grundliggende princip rørte ved en slags kollektiv erfaring med helende processer hos forskellige mennesker verden over. Dette blev også bekræftet i vores terapeutiske praksis, idet flygtninge fra vidt forskellige dele af verden straks forstod princippet i metoden, mens det for mange var vanskeligt at forstå, hvordan det skulle hjælpe at tale med en dansk terapeut om deres indre-psykiske konflikter.

Som jeg sagde før, så drejer vidnesbyrdet sig bl.a. om at flytte det indre, onde udenfor - det kan være til det hvide papir eller til en gruppes helende cirkel. Men hvad er det for et indre, onde som personer, der er blevet krænkede af andre kan opleve?

Jeg forsøgte i en følgende artikel at nærme mig en forståelse af det indre, onde, som seksuelle overgreb i de politiske fængsler kan efterlade (Agger, 1989b). I disse fængsler er det ikke kun kvinder, der udsættes for seksuelle overgreb, men set udfra et kønsperspektiv er det interessant, at kvinderne hovedsageligt udsættes for overgreb af heterosexuel karakter, mens mænd hovedsageligt udsættes for homoseksuelle overgreb. Torturens formål er bl.a. at ydmyge og at passivisere - og dermed også passivisere politisk. Ydmygelsesstrategien overfor kvinder kan derfor ses som et forsøg på at gøre hende socialt og kulturelt "uren" ved at placere hende i rollen som prostitueret. Den seksuelle ydmygelsesstrategi overfor mænd kan ses som et forsøg på at gøre dem "urene" ved at femininisere dem - ved at fratage dem deres mandlighed - gøre dem til kvinder. For begge køn indebærer dette en ydmygelse og en marginalisering. Det kan derfor ses som et forsøg på fratagelse af politisk magt gennem det sociale og kulturelle stigma, som følger med denne urenhed.

Jeg argumenterer for at denne form for krænkelse er specielt traumatiserende, fordi den rummer aggressive og seksuelle komponenter i en forvirrende blanding, som det er vanskeligt at forsvare sig mod. Følelser af *skam* og *meddelagtighed* er derfor fremtrædende efter disse former for krænkelse, og det er disse følelser som jeg kalder "det indre, onde". En omdefinering og politisering af dette private, indre onde er derfor specielt vigtigt i en terapeutisk proces. Det grimme skal gøres smukt, som en iransk kvinde udtrykte det.

Som jeg nævnte tidligere, så pegede min registerundersøgelse og undersøgelser fra andre exillande på, at flygtningetilværelsen fremkalder svære kriser i mange ægteskaber. En forbavsende stor andel af flygtninge bliver skilt efter ankomsten til exilet. I en følgende artikel, som jeg skrev i samarbejde med Søren Buus Jensen, forsøgte vi at forstå dynamikken i den ægteskabelige krise, som exilet kan medføre (Agger & Jensen, 1989a).

Som udgangspunkt for vores forståelse af krisen opfatter vi exilet som en del af - en fortsættelse af den politiske undertrykkelse i hjemlandet. At blive tvunget til at forlade sit land er en krænkelse af artikel 9 og artikel 13 i FN's Verdenserklæring om menneskerettigheder. I artikel 9 står der, at "ingen må underkastes vilkårlig anholdelse, tilbageholdelse eller landsforvisning", og i artikel 13 står der, at "enhver har ret til at bevæge sig frit og til frit at vælge opholdssted indenfor hver stats grænser. Og enhver har ret til at forlade et hvilket som helst land, herunder sit eget, og til at vende tilbage til sit eget land".

Disse krænkelse er sket som led i organiseret politisk vold, og vi hævder i artiklen, at exilets ægteskabelige kriser må forstås i forhold til denne fortsatte forfølgelse, som exilet repræsenterer. På det ydre plan er familien nok i sikkerhed, men på det indre plan - både i det enkelte

familiemedlems og i hele familiens indbyrdes dynamik - er familien stadig udsat for politisk vold. Den belastning, som dette overgreb medfører for familiesystemet, kan vise sig i indbyrdes magtkampe - bl.a. om hvis "skyld" det er, at de befinder sig i denne situation. Også her viser *meddelagtighedens problem* sig.

Exilet kan således ses som et kollektivt traume, men det kan være ledsaget af individuelle traumer som følge af de traumer efter andre former for politisk vold, som flygtningene kan ankomme med.

For at exilets krise også kan blive en udviklende oplevelse, som exil-sociologerne Ana Vasques og Ana-Maria Araujo (1990) påpeger muligheden af, så må den terapeutiske støtte til de kriseramte exilægteskaber både omfatte det individuelle og det kollektive plan. En parterapi, der kun beskæftiger sig med parrets interne dynamik, men ikke sætter den i forhold til exilets politiske dimension, er utilstrækkelig. Exilet må også ses som en mulighed for opbygningen af kollektive resourcer.

F.eks. anfører FASIC, som er en af menneskerettighedsorganisationerne i Chile, vigtigheden af det solidaritetsarbejde, som blev udført af de chilenske flygtninge i Europa under diktaturet (Orellana, 1989). Dette arbejde var med til at kaste lys på militærets metoder og fremkalde en international opinion, som militæret var nødt til at forholde sig til. Dette var for diktaturet et uventet resultat af exileringen af nogle af samfundets mest bevidste og veluddannede folk. Også dette viser iøvrigt vigtigheden af at bære vidnesbyrd.

I mit næste teoretiske arbejde, et bogkapitel skrevet i samarbejde med Søren Buus Jensen, vender vi blikket mod den, der lytter til vidnesbyrdet, til livshistorien, til traumahistorien (Agger & Jensen, 1992).

Som jeg nævnte før, så fortælles historien altid til en anden, som med sine holdninger og reaktioner påvirker historiens udformning. Vi koncentrerer os her om terapeuten, som den lyttende anden. Hvilken proces udspiller sig mellem terapeuten og hendes patient, som i dette tilfælde er et menneske, som har været udsat for svære traumer efter politisk vold.

At lytte til historier om bevidste og systematiske krænkelse af fundamentale menneskelige rettigheder, kan ikke undgå at fremkalde reaktioner hos den empatiske terapeut. Og en vedholdende empatisk holdning er netop et sine qua non for den, der arbejder med ofre for politisk vold. Denne vedholdende empati er simpelthen nøglebegrebet i posttraumatisk terapi, som to teoretikere indenfor området, John Wilson og Jacob Lindy (in press), udtrykker det.

Men denne empatiske holdning kan forstyrres af terapeutens reaktioner på traume-historien og på patienten - de såkaldte *modoverføringsreaktioner*. I bogkapitlet gennemgår vi fire terapeutiske forløb og beskriver en række modoverføringsreaktioner hos terapeuten. Disse reaktioner kan være af voldsom karakter, fordi patienternes historier og den følelsesmæssige intensitet, der kan ledsage fortællingen af dem, ikke kan undgå at vække stærke følelser hos terapeuten.

Modoverføringsprocessen kan, ifølge Wilson og Lindy, beskrives som terapeutens følelsesmæssige, somatiske, kognitive og interpersonelle reaktioner på patientens historie og adfærd. Det er en proces, som - bl.a. ifølge psykoanalytikeren Winnicott (1949) - er uundgåelig i relationen mellem terapeut og patient, men for at denne proces ikke skal forstyrre den vedholdende empatiske holdning, så er det vigtigt, at terapeuten kan forholde sig bevidst til den.

Modoverføringsreaktioner kan, siger Wilson og Lindy videre, være subjektive eller objektive. *Subjektive* modoverføringsreaktioner er følelsesmæssige reaktioner som er specielle for denne terapeut og som ofte har at gøre med ømme punkter eller uløste konflikter i terapeuten's eget liv. *Objektive* modoverføringsreaktioner er derimod følelsesmæssige reaktioner hos terapeuten, som er forventelige og "menneskelige", som enhver ville føle - også en forsker, hvis de hørte om bevidst ondskab, politisk vold, tortur og død.

Det er vigtigt, at terapeuten (og i parentes bemærket også forskeren) forholder sig bevidst til disse processer, fordi man i sit forsvar mod "det onde" i historien kan komme til enten at blive for overinvolveret i den - føle sig *meddelagtig* - eller kan komme til at distancere sig fra den - *fornægte* den. Begge reaktionsmåder bryder den nødvendige empatiske holdning. I vores bogkapitel påpeger vi derfor vigtigheden af at terapeuten modtager supervision - ganske specielt når det drejer om psykoterapi indenfor dette område.

I en sidste artikel beskæftiger vi os bl.a. med begrebet "kulturforskelle" (Agger & Jensen, 1989b). Vi tager udgangspunkt i en opfattelse af kultur, som vi har fundet er udbredt i den danske behandlerværld. Her opfattes kultur ofte som en barriere, man taler om kulturkløfter og kultursammenstød. Ved gennemgang af en række journaler på flygtninge som var blevet henvist til psykiatrisk behandling og var blevet afvist af den visiterende psykiater, blev kulturforskelle ofte brugt som en forklaring på, at man ikke kunne yde den henviste flygtning hjælp.

I denne brug af kulturforskelle som forklaring ser vi både en opfattelse af kultur som et udynamisk begreb, men der kan også indgå en opfattelse af de fremmedes anderledeshed som noget mindreværdigt.

Ifølge den engelske sociolog Paul Gilroy (1990) er det ikke længere en påstået biologisk forskel mellem racer, der udgør den ideologiske basis for diskrimination. I den nye "kulturracisme", som han kalder den, er det forskellen mellem kulturer, der gøres til problemet. Man fremhæver uforeneligheden og forklarer sociale og politiske problemer ved kulturforskelle.

Antropologen Clifford Geertz (1983) bemærker til dette, at vi hverken er omgivet af marsmennesker eller mindre velopdragne udgaver af os selv. At se andre, som de ser os, kan være afslørende. At se andre som menneskelige væsener ligesom os selv er vel det mindste vi kan gøre. Geertz advarer herved både mod kulturuniversalismen, der fremhæver de grundlæggende ligheder mellem kulturer verden over, og mod kulturrelativismen, der betoner de uoversættelige forskelle mellem kulturer. Måske kunne vi snarere se os selv mellem de andre som et lokalt eksempel på udformningen af menneskelivet - én udgave blandt mange udgaver af det at være menneske.

Og i min bog *Det blå Værelse: kvindeligt vidnesbyrd fra exilet* (Agger, 1992), som blev skrevet i slutfasen af forskningsprocessen, forsøger jeg netop at beskrive mødet med 40 lokale udgaver af det at være menneske, kvinde og flygtning i Danmark. Kvinderne, som jeg mødte, da jeg gik ud i felten, kom fra 14 forskellige lande, deraf 10 mellemøstlige og 4 latinamerikanske.

Da jeg begyndte på feltarbejdsdelen af mit projekt bestod det første problem i at finde flygtningekvinder, der ville lade sig interviewe. Gennem min tidligere arbejde som terapeut for politiske flygtninge havde jeg kontakt med tolke og tidligere patienter.

Jeg kontaktede tolkene og tre tidligere patienter fra min private praksis - kvinder, som jeg udfra min bedste professionelle viden vurderede som både motiverede for og stærke nok til at lade sig interviewe. Efter at de selv var blevet interviewet anbefalede de andre "informanter" til mig. Og de anbefalede *mig* til de andre - ikke at forglemme. Hvis ikke denne anbefaling var foregået, hvis rygten havde bredt sig om at min undersøgelse var farlig eller ubehagelig, havde det hurtigt sat en stopper for mine videre muligheder for finde informanter.

At foretage en undersøgelse over et følsomt emne som "politisk vold" kræver omhyggelige etiske overvejelser. Jeg besluttede derfor, at jeg - inden mødet med kvinderne - ville sende dem et brev med oplysninger om mig selv og om mit projekt - dets formål og tema. På den måde ville de i fred og ro kunne tage stilling til om de ville medvirke. På denne baggrund var der 3, som afslog at deltage.

Inden jeg tændte for båndoptageren og startede interviewet forklarede jeg, at interviewet skulle bruges til en universitetsafhandling og en bog. Jeg forklarede om vidnesbyrd-metodens indhold samtidig med at jeg markerede min position som etisk ikke-neutral forsker og psykolog. Jeg fortalte om mit tidligere arbejde med traumatiserede flygtninge, og jeg fremhævede det vigtige i at udvikle ny viden om specielt flygtningekvindes liv og vilkår. Jeg forsøgte at formidle en kvindesolidarisk holdning til de menneskeretslige krænkelse, de havde været udsat for.

Ved dette første møde indvilgede alle kvinder i, at deres historier blev offentliggjort i en anonymiseret udgave. Og det var helt tydeligt et vigtigt moment for dem - en begrundelse for at de overhovedet mødte op, at mit projekt ikke kun drejede sig om min egen private vilje til

viden, men derimod var et forsøg på at lade omverdenen vide om krænkelserne.

Mødet med kvinderne varede i reglen ca. 3 timer, men nogle varede den dobbelte tid, mens nogle få var af lidt kortere varighed. Jeg forsøgte at koncentrere vidnesbyrdet om to hovedtemaer: historien om hvorfor netop denne kvinde var blevet flygtning, og historien om kvindelivet i hjemland og exil. Jeg søgte derved at fange både det politiske og det private aspekt i deres livshistorie.

Mit udgangspunkt for feltarbejdet var ønsket om at give navn til den særlige vold, der udøves mod politisk farlige kvinder i store dele af verden. Som anført, så spiller sexualiteten en betydningsfuld rolle i denne kontrol og straf, og som en ledetråd i samtalen anvendte jeg derfor en liste over spørgsmål og emner omkring sexuel udvikling, seksuelle traumer, ægteskab, husarbejde, graviditet, fødsler, moderskab, skilsmisse, arbejdsliv og alder (gengivet i Agger, 1977, p. 152-158).

Ligesom jeg undervejs i interviewene måtte forholde mig til de reaktioner, som kvindernes historier fremkaldte hos mig, således måtte jeg også gøre det i min efterfølgende skriftlige analyse af vidnesbyrdene. Modoverføringsreaktioner, som jeg beskrev dem i den terapeutiske proces, opstår naturligvis også, når livshistorien fortælles til en forsker. Det er almene, menneskelige reaktioner på konfrontationen med vold og uret. I samfundsforskning er det ikke så almindeligt at beskæftige sig med disse følelsesmæssige reaktioner hos forskeren, som det er at beskæftige sig med den teoretiske eller kognitive side af forskningsprocessen.

Som jeg fortalte tidligere, så fortælles livshistorien altid til en anden, og det rum, som lytter og fortæller tilsammen skaber, vil være af-

gørende præget af relationen mellem de to. I dette rum findes begges reaktioner på hinanden, deriblandt også følelsesmæssige reaktioner (se også Polkinghorne, 1988). Dermed vil forskerens følelsesmæssige reaktion på en interview-persons livshistorie præge indholdet af den historie, som hun får fortalt. Og den vil præge den historie som forskeren fortæller bagefter i sin skriftlige fremstilling.

I den bog, som jeg bagefter skrev på grundlag af kvindernes vidnesbyrd, forsøgte jeg at give udtryk for denne side af forskningsprocessen igennem den form, jeg gav min fortælling og de metaforer, jeg anvendte. Metaforer er velegnede til at udtrykke intuitiv erkendelse, og som psykologerne Murray Cox og Alice Theilgaard (1987) fremhæver, så kan dybtliggende materiale i den indre verden rummes, forandres eller konsolideres ved den rette brug af metaforer. De truer ikke med at invadere eller trænge igennem et forsvar.

Ved at anvende denne fortællemåde, forsøgte jeg dels at skabe en slags terapeutisk rum, hvori vidnesbyrdet om den politiske vold kunne udfoldes for læseren, men også et rum, hvori jeg som forsker kunne arbejde med mine egne reaktioner og dermed bevare både min videnskabelige holdning og min empati i forhold til det skriftlige materiale om volden, som jeg sad tilbage med efter interviewenes afslutning og udskrivning.

Jeg organiserede vidnesbyrdene inden for en række rum i et exilets kvindehus. Med dette hus forsøgte jeg at opfinde og definere et bestemt socialt og psykologisk rum - at tegne et kort - mit kort - over nogle bestemte betydningsområder i exilets kvindeverden.

Det første rum i dette exilets kvindehus er *Det blå Værelse*, som gav navn til min bog. Det blå værelse var feltet for mit arbejde. Det var

i dette rum feltarbejdet, var foregået, og det var her de 40 kvinder fortalte deres historie. Det var et helt konkret rum i min lejlighed med blå vægge, men jeg lader det også symbolisere det rum, hvori to mennesker, to kulturer, to verdener kan mødes.

Et af mine hovedformål var, som nævnt, at forstå, hvordan den samfundsmæssige og politiske disciplinering af kvinder foregår gennem sexualiteten. En forudsætning for en sådan forståelse er undersøgelsen af den sexual-politiske struktur udenfor fængslet. Denne sammenhæng søgte jeg at belyse igennem den rækkefølge, i hvilken de forskellige rum i huset blev placeret, og i den betydning, som jeg gav rummene.

I min fortælling om rummene er jeg gået på tværs i de enkelte vidnesbyrd og har anbragt mine udpluk af historierne indenfor de forskellige, relevante betydningsrum.

I det første rum, Det blå Værelse, sker det konkrete møde mellem forskeren og informanterne. De spørgsmål, der stilles i dette rum former kvindernes historie og min fortælling om deres historier. Det blå Værelse er et rum i exilet, og denne position former på afgørende vis kvindernes historie om dengang. Fra dette rum rejser vi tilbage til en række rum i fortiden.

Det første rum, vi møder her, er *Pigekammeret*. Det defineres af af pigens kropslige udvikling til kvinde og de kontrolreaktioner, som hendes udvikling fremkalder hos omgivelserne. Denne kontrol lader jeg symbolisere gennem det tvetydige forhold til hendes blod. Dette blod er et ydre tegn på overgangen fra en tilstand til en anden. Den første menstruation markerer overgangen fra pige til jomfru, mens blodet efter defloreringen markerer overgangen fra jomfru til kvinde. Blodet komme - eller dets manglende komme, er varsler om status,

om sociale grænser, der passeres, og måske også om sociale grænser, der er blevet krænket. I dette rum lærer pigen om de skamfyldte farer, der truer uforsigtige mennesker. Og - som antropologen Mary Douglas siger, så er en af de alvorligste farer, der truer uforsigtige mennesker, besmittelse eller urenhed (Douglas, 1966). Hvis der ikke er noget blod på bryllupsnatten kunne det være et tegn på, at pigen har været involveret i forbudte seksuelle handlinger. Hun er meddelagtig ligegyldigt, hvordan det forbudte er sket - uanset om det forbudte er sket med eller uden hendes vilje. Hun kunne have været mere forsigtig. Hun lærer, at det er hendes ansvar, det er hende, der skal passe på, at hun ikke kaster skam over sig selv og sin familie.

I det næste rum, vi møder, *Herreværelset*, lærer vi skammens magt at kende fra en anden side. Her fortælles om seksuelle grænseoverskridelser over for piger i det offentlige og det private rum. Herreværelset symboliserer den "illegitime" side af den patriarkalske struktur, og disse grænseoverskridelser kan ses som et udtryk for indbyggede modsætninger i den sociale kontrol med kvinders seksualitet: hun opfattes både som den rene og den urene, som luder og madonna, som menneske og valuta.

Og når den incestuøse grænse overskrides, så krænkes selve samfundets sociale og kulturelle grundlag. Selvom der er stor variation i de juridiske definitioner på incest fra land til land, så er der overalt stærke moralske og religiøse forbud mod incest. Incestus betyder på latin at være uren i moralsk betydning, og det truer i allerhøjeste grad systemets grænser.

Men også indenfor dette rum i den private sfære oplever pigen det som hendes ansvar at passe på, at en sådan forurening ikke sker. Gennem uforsigtighed kan hun blive meddelagtig i sin egen be-

smittelse. Det er hendes ansvar og skam, og hun belæres om dette ansvar, når hun bevæger sig ud i offentligt, mandligt territorium. Her er der et konstant krav om at være på vagt og beskytte sig.

Fra dette rum kommer vi ned i *Cellen*, hvor vi møder *det* onde, som er det afgørende vendepunkt i denne fortælling om exilets kvindehus. Her møder kvinden også den organiserede politiske vold, som den udøves uden for og inden for Cellens mure. Mødet med den strukturelle - og mere eller mindre bevidste - vold i de andre rum har mange kvinder oplevet i lokale variationer. Men mødet med den *bevidste* og *systematiske* vold er det særlige, som har givet anledning til exileringen. I cellens definitionsrum skal kvinden ikke kun kontrolleres som kønsvæsen, hun skal også kontrolleres - og straffes - som politisk modstander. Og de kontrol- og strafmetoder, som anvendes har den samme dobbelte karakter: hun er farlig, fordi hun har forladt den private sfæres kvindelige rum, har gjort sig synlig og er gået ud i mandligt territorium; men hun er også farlig, fordi hun - måske i samarbejde med mandlige meningsfæller - truer den politiske magt. Indenfor Cellens mure, i fængslet, møder hun - med en videreudvikling af Michel Foucaults terminologi (1977) - den politiske teknologi over for kvindekroppen - i dette politiske fængsel søger man både at marginalisere og stemple hende. Torturen skal vanære sit offer ved at vanære dets krop, som Foucault siger. Og torturens politiske teknologi er bevidst om kønsforskellen. Kvindens krop kan derfor vanæres ved hjælp af kontrolmetoder, der er hentet fra de to foregående betydningsrum.

Disse metoder virker moralsk krænkende og kan fremkalde en følelse af meddelagtighed, urenhed og skam, der handlingslammer hende og gør hende ufarlig som politisk modstander. Skammen er delvist ubevidst i hende som en disposition, hun har internaliseret gennem

dagliglivet i Pige-kammerets og Herreværelsets rum, og dens magt kan udnyttes i torturens teknologi over for kvindekroppen. Og når hun vender tilbage til livet udenfor Cellen, vil denne vanære kunne følge hende: hun kunne måske have været mere forsigtig, hun kunne måske have passet bedre på, hun kunne måske have gjort mere modstand, måske inviterede hun selv til at blive voldtaget.

Fra Cellen kommer vi op i et nyt kvindeligt betydningsrum, *Børneværelset*. Dette rum defineres af den politiske volds konsekvenser for mor-barn forholdet. Ansvar for barnet hører til de "kvindelige prioriteringer" for at bruge Ellen Bruns udtryk (1991), prioriteringer, som hun er pålagt samfundsmæssigt, og som hun også har påtaget sig som sin egen opgave. Det nye liv er noget værdifuldt, som hun også skal passe på. Den politiske vold har måske krænket hendes kropslige grænser og påvirket graviditet og fødsel. Og voldens konsekvenser kan trænge dybt ind i mor-barn forholdets dynamik. Kvinden kan opleve sig meddelagtig i dens traumatiske konsekvenser for børnene.

Inden for dette rum opleves konflikten mellem de kvindelige prioriteringer og det politiske engagement, som truer eller ødelægger mulighederne for at realisere denne del af kvindeligheden på kortere sigt. På længere sigt er det politiske engagement måske nødvendigt, for at hun kan få mulighed for at give sine børn den tilværelse, som hun ønsker for dem.

Denne indre-psykiske konflikt udspilles i exilet, hvor hun kan opleve en splittelse mellem hendes selv og børnene. De kan splittes mellem hendes ønske om at vende tilbage til hjemlandet og børnenes ønske om at blive i exil landet; af hendes ønske om at forblive i den marginaliserede flygtningeposition, og børnenes ønske om at høre til og blive en integreret del af exil landet. Denne splittelse ledsages af endnu en

indre-psykisk konflikt: hvis hun følger børnene i dette ønske, så har hendes politiske engagement måske været forgæves. Hun vil måske nok komme tættere på børnene, men hun vil måske også fratage sit liv en vigtig del af dets mening - det engagement, der var årsag til at hun befinder sig i exilet.

Besøget i dette rum fører os naturligt nok ind i *Dagligstuen*, der defineres af forholdet til den tilstedeværende eller fraværende mand og far til børnene. Det er et forhold, der kan være kilde til både styrke og sårbarhed. Kan forholdet f.eks. bære fortællingen om det, der skete i Cellens rum, eller må hun bevare det som en skamfyldt hemmelighed?

I exilets dagligstue sammenfiltres ydre og indre faktorer på en måde, der gør det vanskeligt at skelne mellem det, der kommer indefra, og det, der kommer udefra. Og forholdet bliver også i dette rum påvirket af hendes identitetskonflikt mellem en væren i det private og en væren i det offentlige rum. Vi genfinder ligeledes splittelsen - men her mellem kvinde og mand: exilets politiske problem kan blive til et privat problem mellem dem.

I dette rum finder vi en dagligdag, der har medført radikale ændringer i familiesystemets indre struktur. I exilet er det meste af netværket skåret væk: der er næsten ingen familie, venner eller arbejde. Det marginaliserede par bliver så at sige udleveret til hinanden og kan blive tvunget til at have en nærhed til hinanden, som kan blive uudholdelig. Derudover konfronteres de i exillandet med nye og anderledes muligheder for kvindelig udfoldelse. Denne situation kan medføre seksuelle oprør hos kvinden, der ønsker mere frihed, over for manden, der forsøger at bevare kontrollen med familien. Disse oprør kan resultere i mandlig vold og overgreb overfor kvinde og børn. Ofte

fører oprøret til skilsmisse, og flygtningekvinden må lære at leve som enlig kvinde og mor. I dette liv kan hun opleve en anden konflikt: på den ene side længslen efter et kærligt forhold, på den anden side erfaringerne med mandlig undertrykkelse.

Et centralt tema indenfor alle rummene i exilets kvindehus er den identitetskonflikt, som farlige kvinder kan komme i, når de vælger at forlade deres rum i den private sfære og bevæge sig ud i det politiske rum og udfordre mandlig magt. Når de ikke passer på, men forurener systemet ved at krænke nogle af dets grænser. Straffen kan bl.a. være, at *deres* grænser bliver krænket.

Jeg forsøgte med min fortælling at skabe nogle helende rum - bygge et symbolsk hus - hvori de traumatiske oplevelser kunne fortælles og få ny betydning. I disse rum kunne traumet gengives sin politiske mening og skammen kunne sendes tilbage til det system, den kom fra. Dette så jeg som begyndelsen til en revision af de historisk overførte betydningsmønstre, der definerer det rene og det urene, det tilladte og det forbudte. Og jeg så også, hvordan en traumatisk oplevelse kan føre til ny indsigt, til oprør - til større livsvisdom.

Jeg sammenfattede tilsidst de terapeutiske aspekter i husets forskellige rum i form af en symbolsk helende cirkel, med hvilken jeg forsøger at antyde en terapeutisk strategi. I denne cirkel lagde kvinderne hver for sig det traumatiske, det onde, ind i det terapeutiske rums midte. Her begyndte de at se den private lidelse udefra. Cirklen skaber også et rensende rum, der holdes sammen af det empatiske forhold mellem dens medlemmer. Det er et fællesskab, som kan være stærkt nok til også at rumme ondskaben.

Det som jeg lærte om *skammens magt* (Heller, 1985) - om det rene og det urene - tilhører ikke kun fremmede kulturer i fjerne lande. Også i vores vestlige, højtindustrialiserede samfund udsættes kvinder for overgreb. Også her er disse former for kontrol en del af samfundsstrukturen, omend på en mere tilsløret måde. Også her kan ofre for incest, voldtægt og hustrumishandling føle, at de er meddelagtige og urene. Også her kan de opleve, at de kunne have været mere forsigtige, at de kunne have passet bedre på. Også her er det deres ansvar, at andre ikke krænker deres seksuelle grænser.

Det er vist ved at være på tide, at jeg slutter min del af denne offentlige handling. Mine perspektiver var menneskerettigheder, køn og heling. Det er snart længe siden, jeg startede med at lede i de offentlige og de private registre. Tak.

Litteratur

- Agger, I. (1977). *Basisgruppe og kvindebevidsthed*. København: Munksgaard.
- Agger, I. (1988). *Flygtningekvinder i Danmark: Udvalgte data til belysning af nogle psykosociale problemer hos flygtningekvinder fra Mellemøsten og Latinamerika*. København: Institut for Kultursociologi, Københavns Universitet, Reproserie nr. 10.
- Agger, I. (1989a). Nogle synspunkter på transkulturel flygtninge-kvindeforskning. Præsentation af et forskningsprojekt. I P. Berliner & B. Karpatschof (eds.), *Psykologi og kultur* (pp. 161-176). København: Psykologisk Laboratorium, Københavns Universitet.
- Agger, I. (1989b). Sexual torture of political prisoners: An overview. *Journal of Traumatic Stress*, 2, 305-318.
- Agger, I. (1992). *Det blå værelse: Kvindeligt vidnesbyrd fra exilet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Agger, I. & Jensen, S.B. (1989a). Couples in exile: Political consciousness as an element in the psychosexual dynamics of a Latin American refugee couple. *Sexual and Marital Therapy*, 4, 101-108.
- Agger, I. & Jensen, S.B. (1989b). Traume, møde og mening: Centrale begreber i transkulturel psykoterapi for politiske flygtninge. *Nordisk Psykologi*, 41, 177-192.
- Agger, I. & Jensen, S.B. (1990). Testimony as ritual and evidence in psychotherapy for political refugees. *Journal of Traumatic Stress*, 3, 115-130.
- Agger, I. & Jensen, S.B. (1992, i tryk). The psycho-sexual trauma of torture. I J.P. Wilson & B. Raphael (eds.), *International handbook of traumatic stress syndromes*. New York: Plenum Press.

- Ardener, E. (1989). Belief and the problem of women. I M. Chapman (ed.), *Edwin Ardener: The voice of prophesy and other essays* (pp. 72-85). Oxford: Basil Blackwell.
- Bettleheim, B. (1970). *The informed heart*. London: Paladin.
- Brun, E. (1991). *livsformsteorien og det kvindelige univers*. Arbejdspapir, FREIA, Center for Kvindeforskning i Aalborg. Aalborg Universitetscenter.
- Cox, M. & Theilgaard, A. (1987). *Mutative metaphors in psychotherapy*. London: Tavistock Publications.
- Douglas, M. (1966). *Purity and danger*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Foucault, M. (1973). *The birth of the clinic*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1977). *Overvågning og straf. Det moderne fængselsvæsens historie*. Oslo/København: Rhodos Radius.
- Foucault, M. (1978). *Seksualitetens historie 1. Viljen til viden*. København: Rhodos.
- Frankl, V.F. (1984). *Man's search for meaning*. New York: Washington Square Press.
- Geertz, C. (1983). *Local knowledge. Further essays in interpretive anthropology*. New York: Basic Books.
- Gilroy, P. (1990). The peculiarity of the black english: The politics of race and racism in Britain. I F. Røgilds (ed.), *Every cloud has a silver lining: Lectures on everyday life, cultural production and race* (pp. 117-125). Studies in Cultural Sociology no. 28. Copenhagen: Akademisk Forlag.

- Hankiss, A. (1981). Ontologies of the self: On the mythological rearranging of one's life history. I D. Bertaux (ed.), *Biography and society: The life history approach in the social sciences*. London: Sage publications.
- Heller, A. (1985). *The power of shame. A rational perspective*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Jensen, U.J. (1991). *Moralsk ansvar og menneskesyn*. Køben havn: Munksgaard.
- Orellana, P. (1989). *Violaciones a los derechos humanos e información: La experiencia chilena*. Santiago de Chile: FASIC.
- Patai, D. (1988). Constructing a self: A Brazilian life story. *Feminist Studies*, 14, 143-166.
- Polkinghorne, D.E. (1988). *Narrative knowing and the human sciences*. Albany: State University of New York Press.
- Vasquez, A. & Araujo, A.M. (1990). *La maldición de Ulises: repercusiones psicológicas del exilio*. Santiago de Chile: Editorial Sudamericana.
- Weinstein, E., Lira, E., Rojas, M.E. et al. (1987). *Trauma, duelo y reparación. Una experiencia de trabajo psicosocial en Chile*. Santiago de Chile: FASIC/Interamericana.
- Wilson, J.P. & Lindy, J. (in press). Conceptualizing empathic strain in the psychotherapy of trauma survivors (1st draft). I J.P. Wilson & J. Lindy (eds.), *Countertransference in the treatment of post-traumatic stress disorder*. New York: Guilford press Inc.
- Winnicott, D.W. (1949). Hate in the countertransference. *The International Journal of Psycho-analysis*, 30, 69-74.

I FREIA'S tekstserie er udkommet:

1. Karin Widerberg: Udfordringer til Kvinneforskningen i 1990'erne - föredrag på Center for Kvinneforskning i Aalborg 10.5., 1990.
2. Beretning, 1992.
3. Ann-Dorte Christensen: Kvinder i den nye fredsbevægelse i Danmark - mellem køkkenruller, resolutioner og teltpæle, 1992.
4. Ulla Koch: Uformel økonomi og social arbejdsdeling - en fortælling om tværfaglighed og det umuliges kunst, 1992.
5. Marianne Rostgaard: Kvindearbejde og kønsarbejdsdeling i tekstilindustrien i Danmark ca. 1830 - 1915, 1992.
6. Inger Agger: Køn og krænkelse - om politisk vold mod kvinder, 1992.

FREIA, Center for Kvindeforskning i Aalborg, er en tværfaglig organisering af kvindeforskere ved Aalborg Universitetscenter med tyngdepunkt inden for det samfundsvidenskabelige fakultet, som forsker i områder inden for antropologi, historie, sociologi, politologi, økonomi og udviklingsstudier. Det nuværende forskningsprogram "Kønsrelationer, magt og identitet i et udviklingsperspektiv" er ramme om en række individuelle projekter. FREIA er en del af Institut for Samfundsudvikling og Planlægning.